

พัฒนาการของสังคมอีสาน ในพุทธศตวรรษที่ 24-25 Development of Isan Society during 24th-25th Buddhist Centuries

ประนุช ทรัพย์สาร

Pranut Suppayasarn

บทคัดย่อ

สังคมอีสานในอดีตนั้นได้จัดระบบบริหารราชการ โดยได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรล้านช้างจึงจัดแบบอาณาจักรส่วนนครราชสีมา และหัวเมืองในแถบอีสานใต้ ได้รับอิทธิพลจากรัฐส่วนกลาง จึงจัดการปกครองโดยมีเจ้าเมือง กรมการเมืองแบบรัฐส่วนกลาง หัวเมืองอีสานมีความสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางที่กรุงเทพฯ ด้วยการส่งส่วย ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติ ของป่า และผลผลิตของราษฎร นอกจากนี้ได้มีกาเกณฑ์แรงงานไปทำงาน และเกณฑ์พิเศษ เช่น ทำสงคราม เมื่อต้องเผชิญกับฝรั่งเศสที่ขยายอิทธิพลเข้ามาบริเวณลุ่มน้ำโขง ทำให้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการปรับระบบบริหารราชการให้ใกล้ชิดมากขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เป็นข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการขึ้นบริหารราชการ มีการทอนอำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่นลง ส่งข้าราชการจากส่วนกลางขึ้นมาปกครองพร้อมทั้งรับนโยบายจากส่วนกลางมากขึ้นเป็นลำดับ การปรับปรุงระบบบริหารทำให้เจ้าเมือง กรมการเมืองท้องถิ่นรู้สึกสูญเสียอำนาจ จึงเกิดการต่อต้านขึ้น การเปลี่ยนแปลงการเก็บส่วยจากสิ่งของมาเป็นเงินตราทำให้ราษฎรรู้สึกลำบาก เพราะเป็นสังคมที่มีการค้าขายและใช้เงินตราน้อย นอกจากนี้ยังประสบปัญหาฝนแล้งอยู่เสมอ บางครั้งจึงขาดแคลนข้าวต้องเดินทางหาอาหารยังที่ห่างไกล สังคมอีสานจึงเป็นสังคมที่แบ่งปันกันช่วยเหลือกัน

ชีวิตของชาวอีสานขึ้นกับการทำนา หาของป่า และในฤดูแล้งบางคนก็เป็นนายฮ้อยค้าวัว ควาย ขณะเดียวกันได้มีชาวกุลาเข้ามาทำการค้า โดยมีสินค้าได้แก่ พลอย หม้อทองเหลือง ฆ้อง ฯลฯ และมีชาวจีนเข้ามายังภาคอีสาน โดยเฉพาะเมื่อมีทางรถไฟ ทำให้นครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการค้า ข้าวและหมูกลายเป็นสินค้าส่งลงมายังภาคกลางโดยทางรถไฟ มีสินค้าต่างประเทศเข้ามามากขึ้น เศรษฐกิจของภาคอีสานจึงมีความเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจของประเทศมากขึ้น การติดต่อสัมพันธ์ของผู้คนและการค้าได้เกิดขึ้นบริเวณลุ่มน้ำโขง ทั้งในกัมพูชาและลาว โดยมีเมืองเชียงแตงและเมืองโขง เป็นด่านภาษีที่สำคัญ ทำให้มีการค้าต่อเนื่องมาถึงหัวเมืองในภาคอีสานด้วย

คำสำคัญ : พัฒนาการของสังคม อีสาน

ABSTRACT

This research is a historical study of Isan social development during 24th-25th Buddhist Centuries. In the past, Isan or the Northeast of Thailand, was governed under the 'Ayasi', being influenced by the Lan Chang Empire; while Nakhon Ratchasima and other towns in Southern Isan were influenced by the central government, and thus ruled by governors and town committees, similar to those in the central area. Isan towns were related to the central government through presenting of



offerings or resources, mainly local wild products, besides recruitment of laborers and other special drafting at wartime. An example of this was the French expansion into the Mekong region, prompting His Majesty King Rama V to adjust the organizational structure of administration for closer government by appointing his younger prince brother the royal governor acting for him. This led to reduction of local rulers' power while increasing the number of central government officials assigned with central government policies for administration. This loss of administrative power of local rulers gradually led to more resistance on their part. Apart from this, a change from the central government's collecting of offerings or resources to collecting monetary currency also made it more difficult for townspeople because Isan was a society of little trade and minimal use of currency. Besides, there were usually droughts throughout the area causing shortages of rice supply, followed by necessity to seek food supplies elsewhere. This inevitably turned Isan into a society of mutual sharing and assistance.

Isan inhabitants mostly relied on farming and wild products, and for some, having to herd their cattle for trade during the dry season. Meanwhile, there was an advent of the Kula ethnic group, coming to Isan as traders of such products as gemstones, brass utensils, and 'Kong' (an ancient musical instrument), etc. Another group coming to Isan at that time were the Chinese, especially when there was a railway, making Nakhon Ratchasima the Trade Center with rice and pigs as the main exports to the Central Region, while foreign goods were brought into the Isan area, increasingly connecting its regional economy to that of the nation. People contacts and trade relations then began to exist and flourish along the Mekong region, both in Cambodia and Laos, with Chiang Tang and Muang Kong being two important duty ports, generating and extending trade to other border towns of Isan.

Key words : Social Development, Northeastern part of Thailand

บทนำ

ภาคอีสานของประเทศไทยเป็นภูมิภาคที่มีความเป็นมายาวนานนับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีพื้นที่ติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านทั้งสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว และประเทศกัมพูชาประชาธิปไตย ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำโขงและในอดีตเป็นบริเวณที่ต้องเผชิญกับการขยายอิทธิพล แสวงหาทรัพยากร ผลประโยชน์ทางการค้าของประเทศฝรั่งเศสทำให้หลังจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 (พ.ศ. 2436) ราชอาณาจักรสยามก็ต้องสูญเสียอิทธิพลในภูมิภาคนี้ไป มีการใช้แม่น้ำโขงเป็นเส้นแบ่งเขตแดน ซึ่งในอดีตนั้นผู้คนทั้งในราชอาณาจักรลาว กัมพูชา และสยามต่างมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน โดยเฉพาะในการเป็นเครือญาติ วิถีชีวิตและการค้า ในช่วงระยะเวลานั้นราชอาณาจักรสยามจึงต้องมีการปรับตัวดำเนินนโยบายเพื่อให้อยู่รอด และขณะนี้ในยุค

โลกาภิวัตน์ได้มีความสัมพันธ์ร่วมมือกันต่อรองและประสานผลประโยชน์กันอยู่ตลอดเวลา จึงสมควรที่ชาวไทยจะต้องมีความรอบรู้ เข้าใจถึงภูมิหลังของดินแดน ผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำโขงโดยเฉพาะในภาคอีสาน

ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่ต้องทำการศึกษาค้นคว้าถึงความ เป็นมา ความคลี่คลาย เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในสังคมอีสาน ตลอดจนความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันของผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำโขงเพื่อเป็นรากฐานสู่การอยู่ร่วมกันด้วยดีในอนาคต

วัตถุประสงค์การวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาถึงเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในภาคอีสานของประเทศไทย



2. เพื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ของผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำโขง ทั้งผู้คนในภาคอีสานของประเทศไทย ในลาว และกัมพูชา

ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาในพุทธศตวรรษที่ 24-25 ซึ่งในระยะเวลาดังกล่าวอยู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีระบบการปกครองแบบเดี่ยวกันคือ ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเป็นระยะเวลาที่ไทยต้องเผชิญกับการขยายอิทธิพลของตะวันตก มีการทำสนธิสัญญาเบาริง ทำให้เศรษฐกิจไทยเข้าไปเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจโลกมากขึ้น เกิดความสัมพันธ์และการค้าขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำโขง โดยทำการศึกษาริเวณหัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสานของประเทศไทย และเมืองในแถบลุ่มน้ำโขงของลาว และกัมพูชา

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาตามวิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical approach) ดำเนินการโดยศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ เอกสารของทางราชการ ซึ่งเป็นเอกสารของกระทรวงต่างๆ ที่เก็บไว้ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ โบราณวัตถุของหัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสานซึ่งเก็บไว้ที่แผนกหนังสือโบราณ หอสมุดแห่งชาติ บันทึกของชาวต่างชาติที่ได้เดินทางมายังภูมิภาคนี้ เอกสารท้องถิ่น เช่น บันทึกหนังสือที่พิมพ์ในวาระสำคัญ วิทยานิพนธ์ วารสาร โดยค้นคว้าจากห้องสมุดต่างๆ คือ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักวิทยบริการและเทคโนโลยีสารสนเทศ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม สำนักวิทยบริการมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ตลอดจนการสัมภาษณ์ผู้รู้ ผู้อาวุโสในท้องถิ่น โดยสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างเป็นรายบุคคล จำนวน 21 คน สัมภาษณ์ท่านที่เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองเก่า ราษฎรอาวโสในหมู่บ้านต่างๆ ช่างฝีมือที่ทำงานหัตถกรรมและนักธุรกิจชาวจีน เพื่อให้ทราบถึงนโยบายการปกครอง วิถีชีวิต เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้น การผลิต การติดต่อและการขยายตัวทางการค้า ซึ่งจะช่วยให้ได้ข้อมูลในพื้นที่นั้นลึกซึ้งมากขึ้นทำให้เห็นภาพเหตุการณ์ต่างๆ ชัดเจน

ขึ้น ตลอดทั้งความคิด ความรู้สึกของผู้คนในท้องถิ่น วิธีนี้จะเป็นการใช้หลักฐานทั้งทางราชการและจากท้องถิ่น เพื่อเป็นการเสริมซึ่งกันและกันในส่วนที่ขาดไปทำให้ได้ภาพชัดเจนขึ้น จากนั้นผู้วิจัยจะได้นำเสนอผลการวิจัยนี้โดยการพรรณานววิเคราะห์ (Analytical description)

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยมีดังนี้

1. เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในภาคอีสานพุทธศตวรรษที่ 24-25 นั้นได้แก่ อำนาจของรัฐส่วนกลางที่เข้ามาดำเนินการจัดการปกครองหัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสาน ทำให้ราษฎรมีภาระหน้าที่ในการส่งส่วยและถูกเกณฑ์แรงงานซึ่งส่วยที่หัวเมืองต่างๆ ส่งไปนั้นเป็นของป่า หรือทรัพยากรธรรมชาติเพื่อนำไปใช้สอยในทางราชการ และเป็นสินค้าส่งขายต่างประเทศต่อไปรัฐส่วนกลางจึงได้ผลประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้มีการปรับปรุงการบริหารราชการ และจัดการปกครองให้กระชับมากขึ้นด้วยการโปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอมาเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ ดูแลรับผิดชอบบริหารราชการต่างพระเนตร พระกรรณ รับนโยบายการบริหารจากส่วนกลางโดยตรง และทอนอำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่น ทำให้ส่วนกลางมีอำนาจบริหารครอบคลุมทั้งภูมิภาค เนื่องจากขณะนั้นฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลเข้ามาบริเวณลุ่มน้ำโขงแล้ว จึงจำเป็นต้องมีนโยบายในการบริหารเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเพื่อจะได้สามารถต่อรองกับฝรั่งเศสได้ แต่ในขณะเดียวกันจากการที่รัฐส่วนกลางได้ปรับปรุงระบบบริหารราชการการปกครองทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองท้องถิ่นรู้สึกถึงการสูญเสียอำนาจทำให้เกิดการต่อต้านรัฐส่วนกลางและเกิดกบฏผู้มีบุญขึ้นทั่วทั้งภาคอีสาน ตลอดทั้งในสภาพสังคมและวิถีชีวิตชาวอีสานซึ่งมีความลำบากจากสภาพธรรมชาติที่ส่วนใหญ่มักประสบภาวะฝนแล้ง มีการค้า และการใช้เงินตราน้อยเมื่อต้องเสียส่วยเป็นเงินตราทำให้มีความยากลำบากมากขึ้น ต่อเมื่อมีเส้นทางรถไฟขึ้นมาถึงนครราชสีมา เมื่อปี พ.ศ. 2443 จึงทำให้เกิดความ



เปลี่ยนแปลง มีการค้าขายตัวขึ้นโดยเฉพาะการค้าข้าวที่ขนส่งโดยทางรถไฟและมีสินค้าจากชาติตะวันตกเข้ามาถึงภาคอีสานมากขึ้น และด้วยความสะดวกของการเดินทางทำให้มีชาวจีนเดินทางขึ้นมายังนครราชสีมา ซึ่งต่อมาได้เป็นศูนย์กลางการค้าของภาคอีสานชาวจีนจึงมีบทบาทในการเชื่อมโยงเศรษฐกิจของภาคอีสานเข้ากับเศรษฐกิจของประเทศและของโลกซึ่งชาวจีนสามารถเดินทางไปทำการค้าในที่ต่างๆ ได้เนื่องจากไม่ต้องอยู่ในระบบไพร่ ไม่ต้องรับใช้มูลนายในขณะที่ราษฎรไทยยังผูกติดอยู่ในระบบไพร่ ต้องถูกเกณฑ์รับใช้มูลนาย สังคมไทยจึงไม่มีแรงงานเสรี

2. ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 นี้ ผู้คนในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งในภาคอีสานของประเทศไทย ในเมืองต่างๆ ของลาว และกัมพูชาได้มีความสัมพันธ์กันด้วยการเดินทางไปมาค้าขายโดยเฉพาะการขนส่งทางเรือในแม่น้ำโขงและสาขาของแม่น้ำโขง นอกจากนี้แล้วยังมีชาวตะวันตกชาติต่างๆ โดยเฉพาะฝรั่งเศสที่พยายามเข้ามาทางแม่น้ำโขงทำให้เห็นวิถีชีวิตความสัมพันธ์ของผู้คนในลุ่มน้ำโขงได้ นอกจากนี้แล้วผู้คนในพื้นที่เหล่านี้ยังมีความเกี่ยวข้องกันโดยทางวัฒนธรรม และการปกครองอีกด้วย

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

ช่วงระยะเวลา 100 ปีที่ผ่านมาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24-25 ประชาชนที่มีภูมิลำเนา อาศัยอยู่ในเขตภาคอีสาน หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังนี้

1. **การเมืองการปกครอง** ได้เปลี่ยนแปลงจากการจัดการปกครองแบบอาญาสี่เป็นรับนโยบายการบริหารโดยตรงจากส่วนกลาง (เมืองหลวง) โดยการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองจากส่วนกลางขึ้นมากปกครอง ลดทอนอำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่นลง

2. **เศรษฐกิจ** ในภูมิภาคอีสานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2443 เส้นทางรถไฟสายกรุงเทพ-นครราชสีมา สร้างเสร็จสมบูรณ์ การขนส่งสะดวกยิ่งขึ้น การค้าขายตัวมากขึ้นทั้งสินค้าส่งออกทางการเกษตรที่ผลิตได้เองในภูมิภาค เช่น ข้าว และสินค้านำเข้าจากชาติตะวันตก ส่วนประชาชนเขตลุ่มแม่น้ำโขงทั้งชาวอีสาน ชาวลาวและชาวกัมพูชาได้ค้าขายกันโดยการขนส่งทางเรือตามแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขง

ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้

- นำไปใช้ในการเรียนการสอน ทำให้ผู้ศึกษามีความรู้เรื่องของบ้านเมือง ท้องถิ่นของตนตลอดจนความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอำนาจรัฐส่วนกลาง ซึ่งทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการของสังคมอีสานและสังคมไทยโดยรวมได้
- เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดนโยบายบริหารและพัฒนา ตลอดทั้งสร้างความเข้าใจในการอยู่ร่วมกันของผู้คน บริเวณลุ่มน้ำโขงอีกด้วย

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณท่านผู้อาวุโสทุกท่านที่ได้เมตตาและกรุณาให้โอกาสสัมภาษณ์ทำให้ได้ข้อมูล และข้อคิดเห็นที่มีคุณค่ายิ่ง ขอกราบขอบพระคุณ รศ. สถาพร พันธุ์มณี รศ.ดร. สุวกิจ ศรีปัดดา อาจารย์ที่ปรึกษาทางวิจัยนี้ และคุณป้าทองเลียม เวียงแก้ว ซึ่งได้ให้คำแนะนำที่มีคุณประโยชน์อย่างยิ่ง ขอขอบคุณ ดร. นิตยา กลางชนีย์ อาจารย์สมพร หาญสินธุ์ ผศ. ประทวน บุญปก รศ.ธีรชัย บุญมาธรรม ผศ. สุวรรณ อภัยวงศ์ และ ดร. มยุรีศิริรินทร์ ศิริวรรณ ที่ได้ให้ความช่วยเหลือ ข้อคิดเห็นในการทำวิจัยและขอขอบคุณสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม ที่ได้อนุมัติทุนสำหรับดำเนินกรวิจัย



เอกสารอ้างอิง

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2. 12ก/10 นครจำปาศักดิ์ (5 มิถุนายน 2433).

----- . เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.28.2/16 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (5 ธันวาคม 2448).

----- . เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.59/12 กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทูลพระเจ้าอนงยา เสด็จกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. (5 ธันวาคม 2448).

----- . เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.4/5 ข้ายากหมากแพง แลห้ามจำหน่ายเข้า ไม่ให้ออกจากหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา (26 ส.ค.2454 - 17 ธ.ค. 2455).

----- . เอกสารส่วนบุคคล สบ. 2.47/69. (2470). บันทึก รายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลอิสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต.

ถ้วน เตชะภิโล. (2532 สิงหาคม 12). เจ้าอาวาสวัดวารินทราวาส บ้านท่าตูม ตำบลท่าตูม อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. สัมภาษณ์.

เต็ม วิชาภัยพจนกิจ. (2513). **ประวัติศาสตร์อีสาน (เล่ม 2)**. พระนคร : สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย.

ทองเลียม เวียงแก้ว. (2551 กรกฎาคม 15). เชื้อสายเจ้าเมืองมหาสารคาม อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, สัมภาษณ์.

ธีรชัย บุญมาธรรม. (2542). **ประวัติศาสตร์สังคมอีสาน ตอนบน พ.ศ. 2318-2450**. มหาสารคาม : คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏมหาสารคาม.

นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. (2524). **ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. (2525). **การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448)**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. (2503). **ราชอาณาจักรลาว**. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.

บัวเรียม บุตรวุธ. (2532 สิงหาคม 13). ราษฎรบ้านท่าแสลง ตำบลมะบ้า อำเภอธวัชบุรี จังหวัด ร้อยเอ็ด, สัมภาษณ์.

ประนุช ทรัพย์สาร. (2525). **วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ผดุงแก้ววันประจันต์, หลวง. (2504). **เรื่องเงินของราษฎรภาคอีสาน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาค 1-6**. พระนคร : cursuqa.

ผัด อรุณโน. (2551 เมษายน 28). ราษฎรบ้านดงบัง ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม, สัมภาษณ์.

พวงไข่มุก คุณารัตนพฤกษ์. (2521). **ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ไพฑูริย์ มีกุล. (2517). **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอิสาน พ.ศ. 2436-2453**. หน่วยศึกษานินเทศก์ กรมการฝึกหัดครู. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา.

จิตร จิตตะยโสธร. (2516). **เมืองในภาคอีสาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์. [พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอุดรธานี ลำไย ทองหล่อ. (2544 กันยายน 15). เชื้อสายเจ้าเมืองวาปีปทุม อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม, สัมภาษณ์.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2549). **รายงานการวิจัยประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488**. ขอนแก่น : ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.



สุวิทย์ ชีรสาควัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2541).

ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น : คลังนานาวิทยา.

หอสมุดแห่งชาติ. แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ.1206 เลขที่ 147 พระยามหาอำมาตย์ ถึงพระยาสรบุรี ให้พระยาสรบุรี แจ่งแก่กำนัน ผู้ใหญ่ บ้านสิบจับตัว ครว้ลาวชายหญิงที่หลบหนีออกมาส่งลงไปกรุงเทพฯ.

..... แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1219 เลขที่ 192 ร่างตราตอเจ้าเมืองเรื่องตอปรับผลเร็วส่วยและผลกระวานส่วย

..... แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1223 เลขที่ 30 ร่างสารตราถึงอุปหาตเมืองอัตปือ

..... แผนกหนังสือโบราณ หมู่จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4. จ.ศ.1228 เลขที่ 88 สำเนาใบบอกเมืองนครเสียมราบด้วยอ้ายอาจารย์ปรกอ้ายเปาะอ้ายสนองโสตั้งตัวเป็นใหญ่.

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร). (2506). พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 เล่มที่ 3.** พระนคร : กุรุสภา.

อรรถวรรณ นพดารา. (2520). **การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร พ.ศ. 2436-2453.** วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

อัญชลี สุธายัณห์. (2524). **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อุดม มกรเวส. (2522 กรกฎาคม 16). **นักธุรกิจ อำเภอเมืองจังหวัดเลย, สัมภาษณ์.**

แอนดรูส์ เยมส์ ซี เอ็ม. (2480). **รายงานการสำรวจภาคกิจตามชนบทสยาม ครั้งที่ 2. พ.ศ. 2477.** พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่.

แอมอนิเย, เอเจียน. (2539). **บันทึกการเดินทางในลาวภาคที่หนึ่ง พ.ศ. 2438** (แปลจาก Voyage dans le Laos Tome Premier 18 95 โดย ทองสมุทระ โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์). เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Breazeale, K. (1975). **The Integration of the Lao States into the Thai Kingdom.** A Thesis Doctor of Philosophy. University of Oxford.

Mc Carthy, J. (1902). **Surveying and Exploring in Siam.** London : John Murray.